

Piotr Samól*, Monika Kasprzak**

Relikty piwnicy z XVI w. przy kościele Wniebowzięcia NMP w Gdańsku

Relicts of the 16th-century cellar by the St Mary's church in Gdańsk

Wstęp

Kościół farny Głównego Miasta w Gdańsku, mimo bogatej literatury przedmiotu, nie został jak dotąd w pełni rozpoznany architektonicznie i archeologicznie. Aktualnie akceptowane przez środowisko naukowe ustalenia odnośnie do chronologii i faz jego budowy – prezentowane przede wszystkim w czterech pracach Elżbiety Pileckiej [1]–[4] – są wynikiem dyskusji, jaka wśród gdańskich badaczy architektury odbyła się na przełomie lat 20. i 30. XX w. Wówczas to – w związku z planowanym rozpoczęciem renowacji kościoła – monografię historyczną kościoła opracowali Karl Gruber i Erich Keyser [5]. Inwentaryzacja architektoniczna oraz szeroka kwerenda archiwalna spowodowały, że do dziś ich praca nie straciła wiele ze swojej wartości. Sformułowano w niej tezy dotyczące rozwoju bryły kościoła: pierwotnego korpusu bazyliki wznoszonego w latach 1343–ok. 1361, rozbudowy halowego transeptu i prezbiterium (1379–1446), wzniesienia wieży do obecnej wysokości (ok. 1466) i budowy obecnego korpusu nawowego w formie hali (1485–1502). Chociaż wiele uwag do zaproponowanej przez Grubera i Keysera analizy faz powstawania świątyni wniósł Otto Kloeppel [6]–[7], stawiając hipotezę o pierwotnie bazylikowym transepcie, to nie zostały one przyjęte przez późniejszych badaczy. Należy podkreślić, że prace Grubera i Keysera zdeterminowały całą późniejszą dyskusję mimo braku prowadzenia na szerszą skalę

Introduction

The parish church of the Main City in Gdańsk, despite rich source literature, has not been fully recognized architecturally and archaeologically so far. The findings on the chronology and phases of its construction, which are primarily presented in four studies by Elżbieta Pilecka [1]–[4], are currently accepted by the scientific environment and they result from a discussion among Gdańsk architecture researchers that took place at the turn of the 1930s. At that time – in connection with the planned start of the church renovation – a historical monograph of the church was developed by Karl Gruber and Erich Keyser [5]. Architectural inventory and a wide archival query resulted in the fact that their work has not lost much of its value to this day. It included the theses concerning the extension of the church's body, i.e. the original body of the basilica which was erected in the years about 1343–1361, the extension of the hall transept and presbytery (1379–1446), the tower erection to the present height (around 1466) and the construction of the present nave body in the form of a hall (1485–1502). Although many comments on Gruber's and Keyser's analysis of the phases of the construction of the church were made by Otto Kloeppel [6], [7] who put forward the hypothesis of the originally basilica type transept, however, they were not accepted by later researchers. It should be emphasized that the studies by Gruber and Keyser determined the entire subsequent discussion, despite the lack of conducting *in situ* research on a larger scale. Willi Drost attempted to summarize the state of research [8]. Karl Gruber's short description of the renovation works which were carried out since the end of the 1920s and interrupted by the World War II [8,

* Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej/Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology.

** Archeolog, badaczka niezależna/Archaeologist, independent researcher.

Il. 1. Kościół mariacki z widocznym narysem piwnicy w narożniku transeptu i północnej nawy korpusu – fragment planu Buhsego (1866–1869) (źródło: kopia planu w zasobie Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej)

Fig. 1. Saint Mary's Church with a visible cellar outline in the corner of the transept and the northern aisle of the body – part of Buhse plan (1866–1869) (source: Archive of the Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology)

badań *in situ*. Próbę podsumowania stanu badań podjął Willi Drost [8]. Do jego opracowania dołączony był krótki opis prac renowacyjnych prowadzonych od końca lat 20. XX w. i przerwanych przez II wojnę światową, autorstwa Karla Grubera [8, s. 66–68]. Jest to o tyle ważne, że dotychczasowe opracowania – poza historyczną analizą Keysera – zamykały się niemal wyłącznie w średniowiecznym okresie dziejów kościoła, traktując rok 1518 (budowę gotyckiej plebanii przy kościele) jako swoistą cezurę. Tymczasem w pracy Drosta wspomniano o budowie kotłowni z 1929 r. w miejscu jakiejś wcześniejszej, zapomnianej przez badaczy piwnicy. Znajdowała się ona po stronie zewnętrznej kościoła w narożniku między transeptem a ścianą północną korpusu nawowego. Problem jej budowy nie był dotychczas podejmowany w studiach nad dziejami kościoła (il. 1).

W związku z trwającymi od 2016 r. pracami konserwatorskimi w kościele Wniebowzięcia NMP, obejmującymi także adaptację dawnej kotłowni na salę multimedialną, możliwe stało się wykonanie badań architektonicznych i archeologicznych tych pomieszczeń i murów fundamentowych świątyni¹.

Badania archeologiczne objęły całą powierzchnię posadzki dawnej kotłowni. Poprzedziło je wykonanie dwóch sondaży przy ścianie północnej nawy kościoła. Przeprowadzono analizę ceglanej posadzki dawnych piwnic oraz reliktyw kamiennych ław fundamentowych. Badania architektoniczne objęły ściany obwodowe kotłowni na planie nieregularnego czworoboku oraz odsłonięte w trakcie badań archeologicznych znajdujące się w jej obrębie fragmenty posadzek i murów. W części wschodniej kotłowni odkryto fragment bruku (na głębokości ok. 1,50 m n.p.m.)

¹ Kwestia fundamentów kościoła mariackiego będzie tematem osobnego artykułu autorów.

pp. 66–68] was attached to his study. This is important because previous studies – apart from Keyser's historical analysis – covered almost exclusively the medieval period of the church's history, treating the year 1518 (the construction of a gothic presbytery near the church) as a kind of caesura. Meanwhile, Drost's work mentions the construction of a boiler room in 1929 in the place of a certain earlier cellar which was forgotten by researchers. It was situated on the outside of the church in the corner between the transept and the northern wall of the nave body. The problem of its construction has not yet been taken up in the research on the history of the church.

In connection with the restoration works which have been carried out in the Assumption of the Blessed Virgin Mary's Church since 2016, including also the adaptation of the former boiler room to the multimedia room, it was possible to conduct architectural and archaeological research of these rooms and the foundation walls of the church¹.

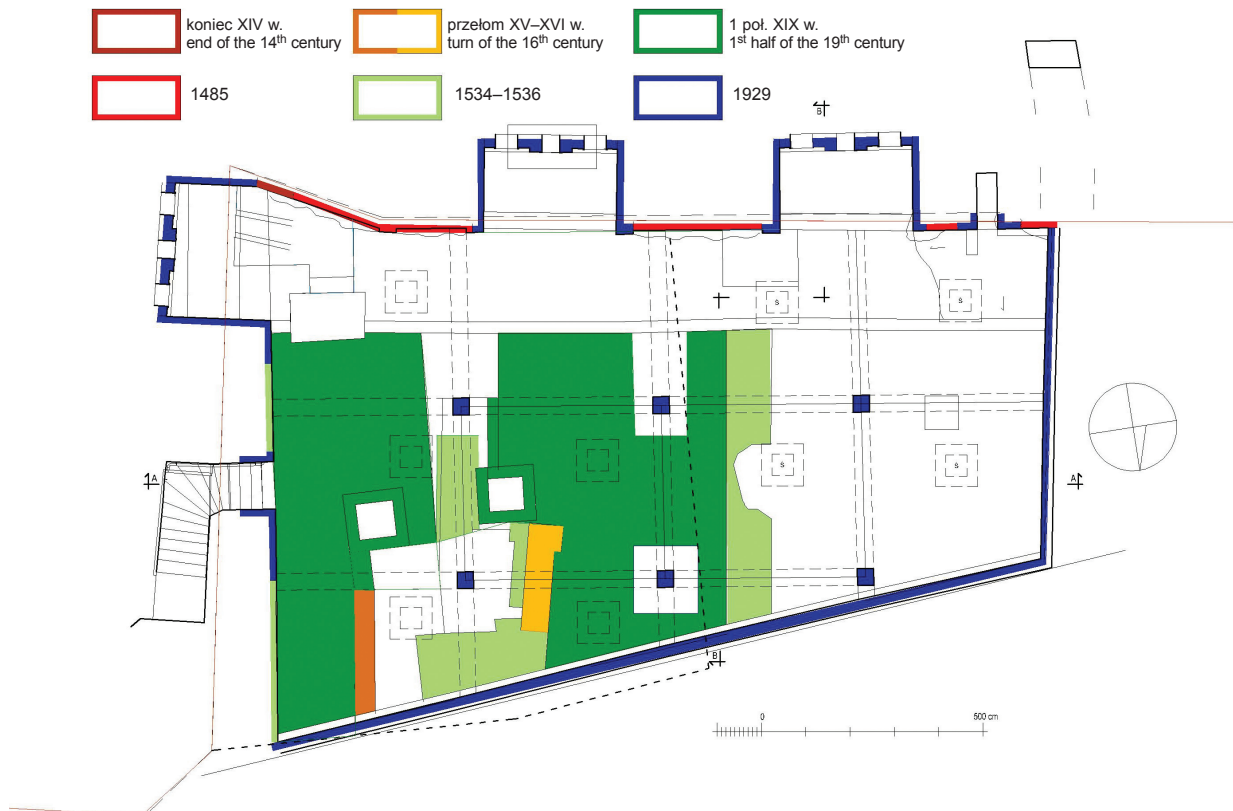
Archaeological research comprised the entire surface of the floor of the former boiler room. It was preceded by two surveys which were carried out at the northern wall of the church nave. An analysis of the brick floor of old cellars as well as relics of stone foundation was made. Architectural research covered the perimeter walls of the boiler room on the plan of an irregular quadrangle as well as fragments of floors and walls of the former boiler room, which were exposed in the course of archaeological research. In the eastern part of the boiler room, a fragment of the paving was discovered (at a depth of about 1.50 m above sea level), which probably constituted the land level in the first half of the 14th century. During the construction of the church, which lasted about 160 years, the level around it was significantly raised (by 2–2.20 m). Detailed studies of the original level of the church foundation and the construction of its foundations will not be completed until the years 2018–2019 – this article shall discuss the hitherto results and the history of transformations of the discovered 16th century cellar.

Despite a meagre state of source literature, which so far has not devoted much attention to possible extensions of Saint Mary's Church, a significant supplement to the knowledge about the former boiler room and its discovered relics can be the following sources, not used yet in this scope, i.e. the chronicle of Saint Mary's Church by Eberhard Bötticher from 1616 [9] and the archives of the Consistory of Gdańsk regarding the works which were carried out in the church in the 1920s and 1930s.

Results of the archaeological and architectural research

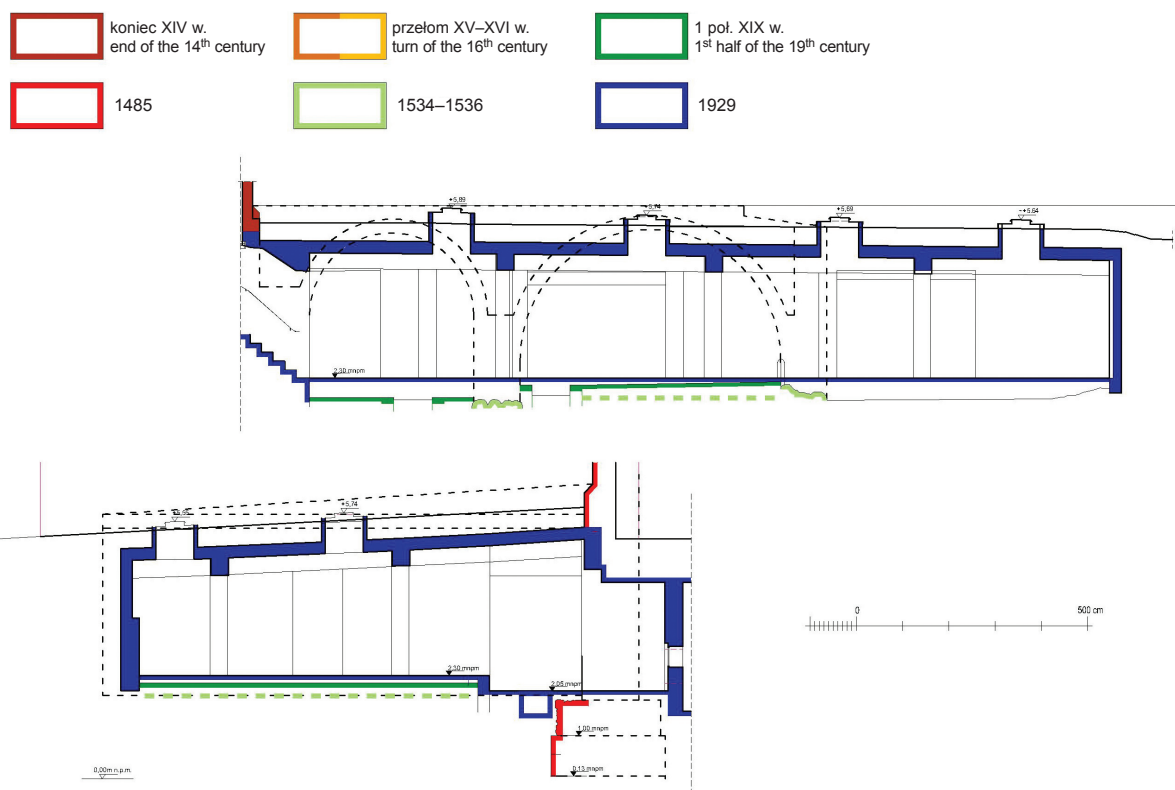
The church's former boiler room has a plan of an irregular quadrangle similar to a trapeze. The ceiling over it is supported by six reinforced concrete pillars with a square cross-section (dimensions 34 × 34 cm) which are situated on the foundation feet with dimensions 1.80 × 1.80 m.

¹ The issue of the foundations of Saint Mary's Church will be the subject of a separate article by the authors.

Il. 2. Plan kotłowni z 1929 r. z narysem fundamentów wcześniejszych budowli – rozwarstwienie architektoniczne (rys. P. Samól, stan z 2017)

Fig. 2. Plan of the boiler room with an outline of foundations of earlier buildings from 1929 – architectural stratigraphy (drawing by P. Samól, condition from 2017)

Il. 3. Przekroje: podłużny i poprzeczny przez kotłownię z 1929 r. – rozwarstwienie architektoniczne (rys. P. Samól, stan z 2017)

Fig. 3. Longitudinal and transverse cross-sections through the boiler room from 1929 – architectural stratigraphy (drawing by P. Samól, condition from 2017)

stanowiącego zapewne poziom terenu w 1. połowie XIV w. W trakcie trwającej około 160 lat budowy kościoła poziom wokół niego znacznie podniesiono (o 2–2,20 m). Szczegółowe badania pierwotnego poziomu posadowienia kościoła oraz konstrukcji fundamentów świątyni będą uzupełnione dopiero w latach 2018–2019 – w prezentowanym artykule omówione zostaną dotychczasowe wyniki oraz historia przekształceń odkrytej piwnicy z XVI w.

Mimo mizernego stanu literatury przedmiotu, która nie poświęcała dotychczas wiele uwagi ewentualnym doświadczeniom do kościoła mariackiego, istotnym uzupełnieniem wiedzy o dawnej kotłowni i odkrytych relikwach są niewykorzystane dotąd w tym zakresie źródła – kronika kościoła mariackiego Eberharda Böttichera z 1616 r. [9] oraz archiwalia Konsystorza Gdańskiego dotyczące prac prowadzonych w kościele w latach 20. i 30. XX w.

Wyniki badań archeologicznych i architektonicznych

Dawna kotłownia kościoła ma plan nieregularnego czworoboku zbliżonego do trapezu. Strop nad nią oparty jest na sześciu słupach żelbetonowych o przekroju kwadratowym (wymiary 34 × 34 cm) posadowionych na stopach fundamentowych o wymiarach 1,80 × 1,80 m. Ponadto w części wschodniej dawnej kotłowni znajdowała się podwójna piwnica zbudowana w miejscu wcześniejszej, prawdopodobnie czworobocznej konstrukcji gotyckiej. W pierwszej kolejności zostaną omówione ściany kotłowni, a następnie relikty tych dwóch wcześniejszych obiektów, odkryte pod jej posadzką (il. 2, 3).

Ściana wschodnia dawnej kotłowni przylega bezpośrednio do ściany zachodniej północnego ramienia transeptu kościoła. W miejscu styku z murem północnym nawy znajduje się wnęka, wewnątrz której założono piec, a nad nią cofnięty o mniej więcej 50 cm podciąg, który przenosi obciążenia z muru gotyckiego kościoła. Lico gotyckiego muru fundamentowego transeptu zostało zasłonięte przez mury kotłowni. Stwierdzono, że do gotyckiej ściany transeptu dostawiono mur wzniesiony z cegieł o wymiarach 29,2–31,0 × 13,3–14,2 × 6,7–7,2 cm (10 cegieł = 87/88 cm) ułożonych w przemieszonym wątku (układ blokowy i gotycki). Mur ten został następnie rozkuty w związku z budową wejścia do kotłowni (z transeptu) oraz wspomnianej wnęki pod piec. Do budowy ściany kotłowni i wnęki pod piec użyto cegieł maszynowych z dwóch partii: pierwszej o wymiarach 24,2–24,5 × 12,0–12,1 × 6,5–6,9 cm; drugiej o wymiarach 24,8–25,1 × 11,3–12,1 × 6,5–6,9 cm. Cegły z obu partii są ze sobą przemieszane, ułożone w jednolity wąż blokowy, co świadczy o tym samym czasie ich wmurowania (10 cegieł = 81/82,5 cm). Ścianę zewnętrzną pieca wybudowano natomiast z cegieł o wymiarach 25,0–25,2 × 11,2–11,5 × 6,1–6,5 cm (10 cegieł = 78–80 cm). Nie była ona przewiązana ze ścianami wnęki.

W podobny sposób wykonano wnękę na piec w ścianie południowej kotłowni (tj. północnej nawy). Jest ona niejednorodna, ponieważ kamienna ściana fundamentowa kościoła została rozkuta w celu założenia kolejnych dwóch pieców. Jak wspomniano, sposób wykonania fundamentu

Moreover, in the eastern part of the former boiler room there was a double cellar which was built in the place of the former probably four-sided Gothic structure. First, the walls of the boiler room will be discussed and then the relics of these two previous objects which were discovered under its floor.

The eastern wall of the former boiler room is directly adjacent to the western wall of the northern arm of the church transept. At the place where it meets the northern isle wall there is a niche inside which a stove was installed and above it there is a more or less 50 cm pillar which carries the loads from the walls of the Gothic church. The face of the Gothic foundation wall of the transept was covered by walls of the boiler room. It was found that a brick wall erected from bricks with dimensions of 29.2–31.0 × 13.3–14.2 × 6.7–7.2 cm (10 bricks = 87/88 cm) and with mixed brickwork (block and gothic) was added to the Gothic wall of the transept. This wall was then demolished in connection with the construction of the entrance to the boiler room (from the transept) and the above-mentioned niche for the stove. For the construction of the boiler room wall and the niche for the stove, machine bricks from two series were used, i.e. the first measuring 24.2–24.5 × 12.0–12.1 × 6.5–9.9 cm; the second, 24.8–25.1 × 11.3–12.1 × 6.5–6.9 cm. The bricks from both series are mixed together and laid in uniform block brickwork, which indicates the same time of laying (10 bricks = 81/82.5 cm). The external wall of the stove was built of bricks with dimensions of 25.0–25.2 × 11.2–11.5 × 6.1–6.5 cm (10 bricks = 78–80 cm). It was not crossed with the walls of the niche.

Niches for stoves in the southern wall of the boiler room were constructed in a similar way (i.e. the northern aisle). It is not homogeneous because the stone foundation wall of the church was demolished in order to install two more stoves. As it was mentioned, a method of building the wall foundation was discovered thanks to two archaeological surveys located in the south-western corner of the boiler room and near the first niche for stoves, counting from the west. This second location made it possible to determine the foundation structure of the aisle northern wall of Saint Mary's Church. The supporting ground is the gravel layer lying at a level of 0.10 m above sea level. On the substructure (about 90 cm high), which is made of two layers of logs, a foundation of rough field stones joined with dry clay was laid (height of approx. 80 cm). There was a berm (about 10 cm) between the substructure and the foundation. It was only on this stone-and-clay foundation that the proper stone foundation wall was built (stones were laid in the formwork, as evidenced by the preserved shuttering boards). It was about 2.3 m high (thus up to approx. 4.00 m above sea level) and finished with a plinth. This means that the level of the plinth layout, which was designed at the end of the 15th century, was about 1.2 m lower than the current level of the ground². This is confirmed by the results

² However, Kloepfel believed that the level refers to the basilica church dated 1343–approx. 1361. This in turn would mean that the level of the area around the church was raised by about 2 m in the 1340s, and then it was not changed between the mid-14th and the end of the 15th century. This issue requires further research.

ściany poznano dzięki dwóm sondażom archeologicznym zlokalizowanym w narożniku południowo-zachodnim kotłowni i przy pierwszej wnęce na piece, licząc od zachodu. Ta druga lokalizacja pozwoliła ustalić konstrukcję fundamentu muru północnego nawy kościoła mariackiego. Gruntem nośnym są pokłady żwirów leżące na poziomie 0,10 m n.p.m. Na podwalinie (wysokości ok. 90 cm) wykonanej z dwóch warstw bali położono łąwę z nieobrobionych kamieni polnych łączonych na sucho gliną (wysokości ok. 80 cm). Między nią a podwaliną znajdowała się odsadzka (ok. 10 cm). Dopiero na tej kamienno-glinianej łąwie wymurowano właściwy kamienny mur fundamentowy (kamienie układano w szalunku, o czym świadczą zachowane deski szalunkowe). Miał on wysokość około 2,3 m (a więc do ok. 4,00 m n.p.m.) i zakończony został cokołem. Oznacza to, że projektowany w końcu XV w. poziom założenia cokołu znajdował się około 1,2 m niżżej niż obecny poziom gruntu². Potwierdza to wyniki badań Kloepfela z 1935 r. [6]. W zaprawie wapiennej między kamieniami znajdują się ułamki cegieł – niektóre z nich pozwalają określić ich wysokość: 7,0, 7,2 i 7,8 cm, co świadczy o wtórnym wykorzystaniu średniowiecznego materiału³.

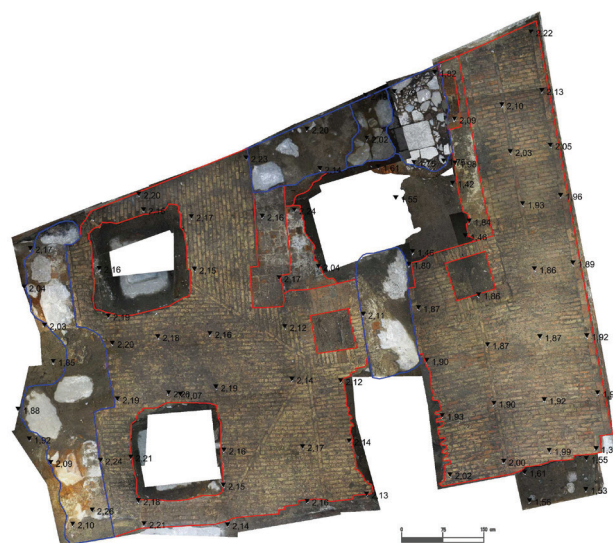
Ścianę północną i zachodnią kotłowni wzniesiono jako jedno przedsięwzięcie budowlane. Dostawiono je (od wewnątrz) do relikwów starszych ścian, wychodzących nieznacznie poza obrys rzutu obecnej kotłowni i zapewne potem rozebranych.

Posadzka kotłowni była wylewką cementową o grubości od 4 do około 8 cm. Pod nią znajdowała się najmłodsza posadzka obu piwnic istniejących przed budową kotłowni. Została ona wykonana z żółtawej cegły o wymiarach 24,0–25,3 × 11,6–12,2 × 6,0–6,5 cm (10 cegieł = 78 cm). Posadzka została ułożona na wozówkach (na zaprawie glinianej) ze spadkiem w kierunku dwóch studni czerpanych służących do zbierania wody sezonowo zalewającej piwnicę. Posadzka w pomieszczeniu zachodnim zalegała na poziomie 2,15–2,22 m n.p.m., a posadzka w pomieszczeniu wschodnim na wysokości 1,85–2,2 m n.p.m. Na obecnym etapie badań nie można jednoznacznie stwierdzić, czy różnice w wysokości zalegania obu posadzek były pierwotne, czy też nastąpiło zapadnięcie się jej w pomieszczeniu wschodnim (il. 4).

W części centralnej i wschodniej kotłowni znajdują się dwie kamienne łąwy fundamentowe orientowane

² Z tym że Kloepfel uważał, iż poziom dotyczy kościoła bazylikowego datowanego na lata 1343–ok. 1361. To z kolei oznaczałoby, że poziom terenu wokół kościoła podwyższono o jakieś 2 m w latach 40. XIV w., a potem nie uległ on zmianie między połową XIV a końcem XV w. Kwestia ta wymaga dalszych badań.

³ Cegły, których ułamki znaleziono w zaprawie wiążącej kamienie fundamentów z 1485 r. [5, s. 49], odpowiadają wysokością tym, z których wymurowano koronę muru północnego ramienia transeptu i prezbiterium. Niepublikowane dotąd rozwarstwienia tej części kościoła, wykonane z rusztowań w lecie 2017 r. przez Aleksandra Piwka i Piotra Samóla, wskazują, że już w połowie XV w. niektóre partie cegieł dostarczanych na budowę fary Głównego Miasta miały zaledwie 7–8 cm. To właśnie ściana zachodnia wspomnianego ramienia transeptu została częściowo rozebrana w celu przewiązania z murem poszerzonego korpusu nawowego z 1485 r. Gruz z rozbiórki prawdopodobnie częściowo wykorzystano do budowy nowej części świątyni, co tłumaczy fakt znalezienia ułamków w zaprawie.

Il. 4. Ortofotografia relikwów ceglanej posadzki i łąw fundamentowych odkrytych pod kotłownią z 1929 r. (oprac. P. Muntkowski, stan z 2017)

Fig. 4. Ortho-photography of brick floor relics and foundations discovered under the boiler room in 1929 (drawing by P. Muntkowski, condition from 2017)

of Kloepfel's research from 1935 [6]. In the lime mortar among stones there are fragments of bricks – some of them allow us to specify their height, i.e. 7.0, 7.2 and 7.8 cm, which proves a secondary use of the medieval material³.

The northern and western walls of the boiler room were erected as one construction work. They were added (from the inside) to the relics of older walls, going slightly beyond the outline of the current boiler room and probably later disassembled.

The boiler room floor was made of cement screed which was 4 to about 8 cm thick. Below there was the youngest floor of both cellars, which existed before the construction of the boiler room. It was made of yellowish brick with dimensions 24.0–25.3 × 11.6–12.2 × 6.0–6.5 cm (10 bricks = 78 cm). The floor was laid out on side faces of bricks (on clay mortar) with a slope towards two wells used to collect water which seasonally flooded the cellar. The floor in the western room was laid at a level of 2.15–2.22 m above sea level, whereas the floor in the eastern room was laid at a height of 1.85–2.2 m above sea level. At the current stage of research it is not possible to state clearly whether the differences in heights of both floors

³ Bricks, whose fragments were found in the mortar bonding foundation stones from 1485 [5, p. 49], correspond to the height of those which were used to build the crown of the northern wall of the transept arm as well as the presbytery. The so far unpublished delamination of this part of the church, which was made from the scaffolding in the summer of 2017 by Aleksander Piwek and Piotr Samól, indicate that as early as in the mid-15th century, some series of bricks delivered for the construction of the Main City's parish church were only 7–8 cm long. It was the western wall of the above-mentioned transept arm that was partially disassembled in order to be connected with the wall of the widened nave body from 1485. The debris from the demolition was probably partly used to build a new part of the church, which explains the fact that brick fragments were found in the mortar.

w kierunku północ-południe. Nie były one przewiązane z odsłoniętymi partiami ściany północnej korpusu nawowego, natomiast – jak wspomniano – z ławami tymi można wiązać ceglane opłaszczowanie ściany zachodniej transeptu. Górny poziom kamiennych ław fundamentowych zanotowano na poziomie 1,85–2,14 m n.p.m. W trakcie badań nie osiągnięto posadowienia fundamentu, jednak ustalono, że założono go, likwidując wcześniejsze konstrukcje ceglane. Zachowały się dwa relikty tej konstrukcji – mur (grubości ok. 45 cm, czyli 1,5 cegły) w części wschodniej (z zachowanym stopniem!) został wzniesiony z cegieł o wymiarach 29,5–30,0 × 14,1–14,5 × 7,0 cm (3 cegły = 26,5 cm) ułożonych na zaprawie wapiennej w wątku gotyckim. Drugi z murów (położony na zachód od pierwszego w odległości ok. 4 m) grubości około 60 cm (2 cegły) zbudowano z cegieł o wymiarach 29,5–30,5 × 14,0–14,5 cm⁴. Ułożone one zostały na zaprawie wapiennej w wątku blokowym. Różnica w szerokości muru i głębokości jego posadowienia wskazuje, że mogły one pochodzić z dwóch różnych, chociaż czasowo nieodległych faz budowlanych. Do opisanego muru dostawiono od wschodu (opłaszczowano) także mur z cegieł o wymiarach 27,0–28,8 × 13,2–13,8 × 5,5–6,8 cm ułożonych w wątku nowożytnym.

Ponadto przebadano mury kanału dymowego znajdującego się w sąsiedztwie sondażu (w narożniku południowo-wschodnim) oraz uskoku posadzek kotłowni. Wzniesiono je z cegieł maszynowych o wymiarach 25,0–25,5 × 12,2 × 6,0–6,8 cm, a zatem podobnych do tych, z których zbudowano ściany obwodowe kotłowni. Wykonanie tego kanału w przegłębieniu przy ścianie północnej korpusu nawowego spowodowało zniszczenie w tym rejonie kamiennych fundamentów wcześniejszej piwnicy.

W trakcie badań archeologicznych w posadzce pomieszczenia zachodniego otworzono dwa sondáže. W obu około 0,25 m poniżej stropu ceglanych posadzek odsłonięto bruk ceglany, będący zapewne starszym poziomem użytkowym pomieszczenia. Ograniczony zasięg odkrywek nie pozwolił jednoznacznie stwierdzić, czy bruk był związany z podwójną piwnicą, czy też ze starszą konstrukcją (np. brukiem placu przykościelnego z połowy XIV w.). Z powodu złego stanu zachowania częściowo rozebranej konstrukcji poprzedzającej podwójną piwnicę nie ustalono przeznaczenia tej konstrukcji ani jej pierwotnego poziomu użytkowego.

Interpretacja

Etap 1 – najstarsza konstrukcja

Czas powstania dwóch ścian wzniesionych z cegieł o wymiarach 29,5–30,5 × 14,0–14,5 × 6,8–7,2 cm ułożonych w wątku gotyckim, których korona została odsłonięta pod posadzką kotłowni, pozostaje niepewny. Biorąc pod uwagę ich rozmiar (stosunkowo niewielką wysokość niewystępującą w przypadku cegieł użytych do budowy kościoła mariackiego), należy uznać, że konstrukcja

were original or whether the floor collapsed in the eastern room.

In the central and eastern part of the boiler room there are two north-south oriented stone foundations. They were not crossed with the uncovered parts of the northern wall of the nave body, whereas – as mentioned above – these foundations may be connected with the brick covering of the transept western wall. The upper level of stone foundations was reported at 1.85–2.14 m above sea level. During the research, the foundation setting was not found, however, it was determined to have been built by eliminating earlier brick structures. Two relics of this structure survived – the wall (about 45 cm thick, i.e. 1.5 brick) in the eastern part (with a preserved step!) was built of bricks with dimensions of 29.5–30.0 × 14.1–14.5 × 7.0 cm (3 bricks = 26.5 cm) laid on lime mortar in gothic brickwork. The other wall (situated to the west of the first one at a distance of about 4 m) and about 60 cm thick (2 bricks) was constructed of bricks with dimensions of 29.5–30.5 cm × 14.0–14.5 cm⁴. They were laid on the lime mortar in block brickwork. The difference in the wall width and the depth of its foundation indicates that they could have come from two different, although close in time, construction phases. To the above described wall another brick wall was also added from the east (coated) with dimensions 27.0–28.8 × 13.2–13.8 × 5.5–6.8 cm laid in modern brickwork.

Moreover, the walls of a smoke channel which was situated in the vicinity of the survey (in the south-eastern corner) were researched as well as the walls of the floor slope of the boiler room. They were erected from machine bricks with dimensions 25.0–25.5 × 12.2 × 6.0–6.8 cm and therefore similar to those from which the perimeter walls of the boiler room were built. The construction of this channel in a recess near the northern wall of the nave body resulted in the destruction of stone foundations of the former cellar in this area.

During the archaeological research, two surveys were opened in the floor of the western room. In both of them, about 0.25 m below the ceiling of brick floors, brick paving was revealed, probably being the older usable level of the room. A limited range of the excavations did not make it possible to claim unambiguously whether the paving was connected to a double cellar or to an older structure (e.g. to the paving of the church square from the mid-14th century). Due to the poor condition of preservation of the partially disassembled structure preceding the double cellar, neither the purpose of this structure nor its original utility level were specified.

Interpretation

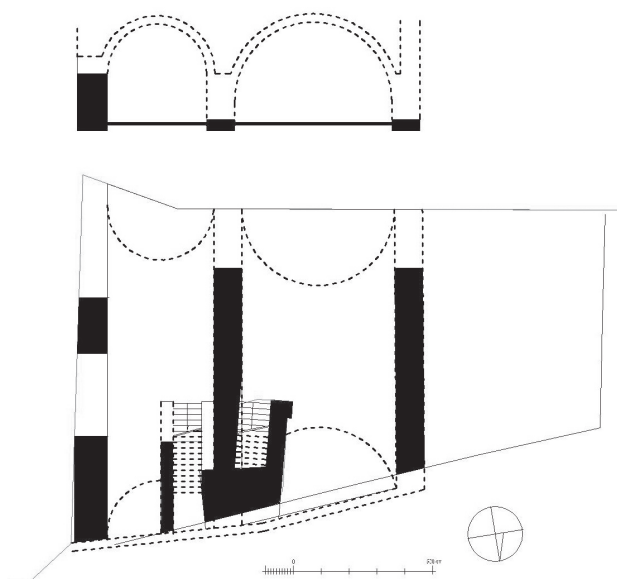
Stage 1 – the oldest construction

The time of constructing two brick walls with dimensions of 29.5–30.5 × 14.0–14.5 × 6.8–7.2 cm, which were laid in gothic brickwork and the crown of which was revealed under

⁴ Nie ustalono wysokości cegieł, jednak wymiary wskazują na podobieństwo do tych odkrytych w sąsiednim relikcie muru oraz tych występujących w ścianie wschodniej kotłowni.

⁴ The height of bricks was not specified, however, the dimensions indicate a similarity to those found in the neighbouring relic of the wall and those existing in the eastern wall of the boiler room.

Il. 5. Plan i przekrój przez piwnice na piwo z 1534–1536
– rekonstrukcja (rys. P. Samól)

Fig. 5. Plan and cross-section through beer cellars from 1534–1536
– reconstruction (drawing by P. Samól)

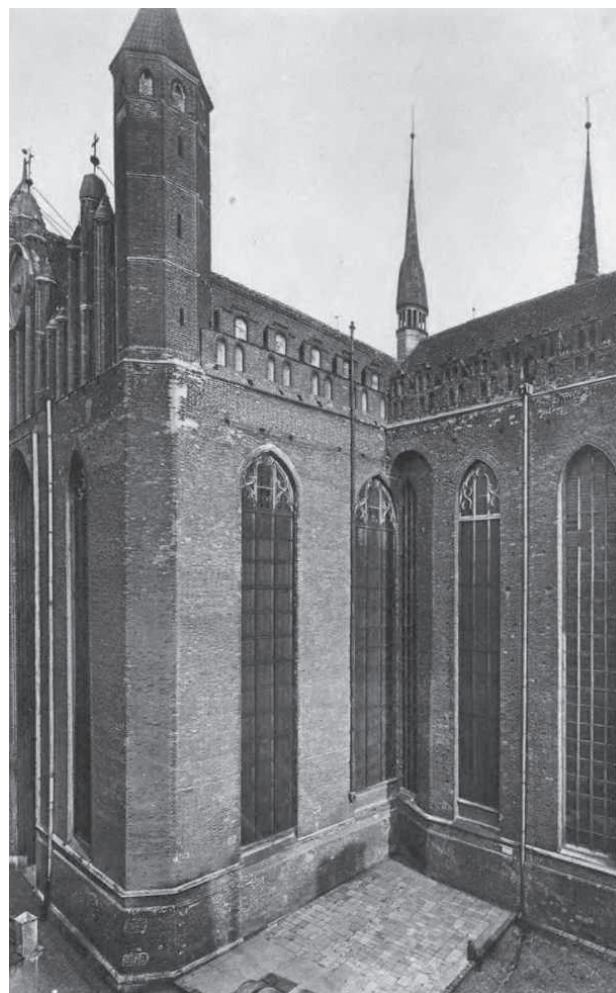
powstała u schyłku średniowiecza (koniec XV–1. połowa XVI w.), być może równoległe z nawą północną. Z pewnością konstrukcja została zbudowana w obrębie otaczającego kościół cmentarza [10, s. 59–61, 86–89], a odsłonięte relikty nie były powiązane z sąsiadującym kościołem.

Fragmentaryczne zachowanie tych murów powoduje, że nie można ustalić funkcji zniszczonego obiektu. Może to być zarówno pozostałość jakiejś niewielkiej piwnicy, jak i fundament niewielkiego wolnostojącego niskiego budynku. Żaden z takich obiektów nie jest jednak wzmiankowany w znanych źródłach pisanych.

Etap 2 – piwnice na piwo (1524/1534–1536)

Podstawą do precyzyjnego określenia czasu budowy relikwów odnalezionych pod kotłownią są źródła pisane. Prawdopodobnie niedługo po zakończeniu wznoszenia kościoła (1502) zdecydowano się na zbudowanie dwóch piwnic na piwo zlokalizowanych na terenie należącym do parafii (na cmentarzu naprzeciwko szkoły). Jedna była przeznaczona pod piwo dla dzwonników (*Glockner*), druga pod wynajem [9, s. 401]. Ponieważ Bötticher odnosi tę samą informację do 1524 i 1534 r., należy przyjąć, że któraś z tych dat została przez niego omyłkowo odczytana ze źródła, z którego korzystał [9, s. 401, 410]. Oba pomieszczenia (użytkowane już tylko przez dzwonników) wybrukowano w 1536 r. [9, s. 412]. Informacja ta koreluje z wynikami dwóch sondażu archeologicznych, o których wspomniano w opisie badań (il. 5).

Piwnice, według Böttichera, położone były naprzeciwko szkoły parafialnej, co następcza pewnych kłopotów interpretacyjnych – szkoła ta bowiem do lat 80. XVI w. znajdowała się zapewne w obrębie plebanii i dopiero później została przeniesiona na parcelę przy ul. Chlebnickiej. Nie można być zatem pewnym, czy Bötticher, pisząc w 1616 r.

Il. 6. Narożnik kościoła mariackiego i posadzki nad piwnicami z widocznymi dwoma wejściami – ok. 1928 r. [5, fot. 7a]

Fig. 6. View of the corner of Saint Mary's Church and the floors above cellars with visible two entrances – in around 1928 [5, photo no. 7a]

the boiler room floor, remains uncertain. Considering their size (a relatively small height which was not found in the case of bricks used for the construction of Saint Mary's Church), it can be assumed that the structure was built in late medieval times (the end of the 15th century – 1st half of the 16th century), possibly parallel to the northern aisle. Certainly the structure was erected within the area of the graveyard surrounding the church [10, pp. 59–61, 86–89] and the exposed relics were not connected with the neighbouring church.

Fragmentary preservation of these walls results in the fact that it is impossible to determine the function of the destroyed object. It can be either a remnant of a small cellar or the foundation of a small detached low building. None of these objects is mentioned in known written sources.

Stage 2 – beer cellars (1524/1534–1536)

The basis for precise determination of the time of building relics found under the boiler room are written sources. Probably not long after completing the church construction (1502), two beer cellars situated on the premises belonging to the parish were built (in the cemetery opposite the school). One was intended for beer for bell-ringers

Il. 7. Rozbiórka piwnic z XVI w. w celu budowy kotłowni w 1929 r. Na ścianie nawy północnej widoczny zarys skutych koleb piwnicy (z zasobu Archiwum Państwowego w Gdańsku, [15])

Fig. 7. Demolition of cellars in the 16th century in order to build a boiler room in 1929. On the wall of the northern aisle, there is a visible outline of the cellar's dissembled barrels (Archiwum Państwowe w Gdańsku, [15])

kronikę kościoła, podał informację odnoszącą się do topografii aktualnej dla niego (tj. z początku XVII w.), czy też dla źródła z lat 30. XVI w., z którego korzystał [11, s. 288, 289]. Biorąc pod uwagę, że autor kroniki nie zauważył dwukrotnej kompilacji tej samej informacji o budowie piwnic w 1524 i 1534 r., należy uznać za bardziej prawdopodobne to drugie rozwiązanie. Bötticher, opisując położenie piwnic, prawdopodobnie *in extenso* przeniósł informację o ich położeniu – jego przekaz można zatem odnieść do znalezionych pod posadzką relikwów ceglanych ścian piwnic⁵.

Wraz z dwoma pomieszczeniami piwnic wymurowano także schody zapewniające do nich dostęp. Szerokość klap przykrywających wejście wynosiła około 1,40 m [5, s. 61], [12, s. 351], [13, s. 151, 153] – schody musiały być odpowiednio węższe. Pod schodami do wschodniej piwnicy znajdowało się prawdopodobnie niewielkie pomieszczenie użytkowe. Poza ceglami nowożytnymi do budowy nowych pomieszczeń użyto także cegieł pozyskanych z rozebranych wcześniejszych obiektów.

Z zestawienia kosztów prac rozbiórkowych prowadzonych pod kierownictwem Grubera w 1929 r. wiadomo, że usunięto wówczas: 16 m³ rozebranego starego sklepienia z „pierwszej” piwnicy i 24 m³ z „drugiej” piwnicy, 15 m³ murowanych schodów, 1,8 m³ rozebranego sklepienia nad zejściem do piwnicy, 11,5 m³ rozebranych murowanych pach sklepiennych, 14 m³ bloków kamiennych spod schodów, 121,5 m³ wypełnienia ponad sklepieniami, 31,3 m³ kamieni polnych użytych do budowy piwnic oraz 268 m³ ziemi i 2 płyty grobowe [14, s. 388]. Ponadto przy wykonywaniu pieców, komina oraz przewodów powietrznych i dymowych konieczne było rozebranie fragmentu posadzki w kościele, a także likwidacja krypt i murowanych

(*Glockner*), whereas the other one was for renting [9, p. 401]. Since Bötticher refers the same information to the years 1524 and 1534, it should be assumed that one of these dates was mistakenly read by him from the source he used [9, pp. 401, 410]. Both rooms (used only by bell-ringers) were paved in 1536 [9, p. 412]. This information correlates with the results of two archaeological surveys, which were mentioned in the research description.

According to Bötticher, the cellars were situated opposite the parish school, which causes some interpretation problems because that school until the 1580s was probably located within the parsonage and only later it was moved to the plot of land in Chlebnicka Street. Thus, we cannot be certain whether Bötticher, writing the chronicle of the church in 1616, gave the information referring to his contemporary topography (i.e. from the beginning of the 17th century), or to a source he used dating back to the 1530s [11, pp. 288, 289]. Taking into account the fact that the chronicle's writer did not notice a double compilation of the same information about the construction of cellars in 1524 and 1534, the second solution should be considered more likely. Bötticher, describing the location of the cellars, probably *in extenso* moved the information about their location – his account can therefore be referred to the relics of cellar brick walls which were found under the floor⁵.

Along with two cellar rooms, also stairs were built in order to provide access to them. The width of the flaps covering the entrance was about 1.40 m [5, p. 61], [12, p. 351], [13, pp. 151, 153] – the stairs had to be correspondingly narrower. Under the stairs leading to the eastern cellar there was probably a small utility room. Apart from modern bricks, the bricks obtained from earlier demolished objects were also used to build new rooms.

From the list of costs of demolition works which were conducted under the supervision of Gruber in 1929, it is clear that the following items were removed then: 16 m³ of the dissembled old vault from the “first” cellar and 24 m³ from the “second” cellar, 15 m³ of stone stairs, 1.8 m³ of the dissembled vault above the entrance to the cellar, 11.5 m³ of dissembled brick vaulted arches, 14 m³ of stone blocks from under the stairs, 121.5 m³ of filling above vaults, 31.3 m³ of field stones used for building cellars and 268 m³ of earth and two grave plates [14, p. 388]. Moreover, when making stoves, a chimney and air and smoke conduits, it was necessary to disassembly a fragment of the floor in the church as well as to perform the liquidation of crypts and masonry single graves, to remove sand (with gravel) and to demolish the church walls (and to remove field stones and debris). It is possible to attempt a similar reconstruction of the building that was then pulled down because as a result of the works carried out in 1929, the cellar floors were partly preserved, so we have the numerical data and photographs (Fig. 6). The area of the excavation outside the church outline was approximately 173 m². The area of cellar “1” is about 34 m²

⁵ Przedstawioną argumentację wzmacnia fakt, że na zachowanej mapie kwater grobowych kościoła mariackiego z mniej więcej 1730 r. piwnic nie ma, co oznacza, że nie pełniły wówczas funkcji funeralnej.

⁵ The presented argument is further supported by the fact that on the preserved map of the burial quarters of Saint Mary's Church from around 1730 there are no cellars, which means that they did not perform funeral functions at that time.

pojedynczych grobów, usunięcie piasku (ze żwirem), rozkucie ścian kościoła (i wywiezienie kamieni polnych oraz gruzu). Ponieważ w wyniku prowadzonych w 1929 r. prac częściowo zachowano posadzki piwnic, dysponujemy danymi liczbowymi i zdjęciami (il. 6) – możliwa jest próba przybliżonej rekonstrukcji zlikwidowanej wówczas budowli. Pole wykopu poza obrysem kościoła wynosiło około 173 m². Powierzchnia piwnicy „1” to około 34 m², a piwnicy „2” – 51 m² (proporcje 2:3 potwierdza kosztorys Grubera). Klatka schodowa zawierająca w sobie elementy wcześniejszej pojedynczej piwnicy z początku XVI w. zajmowała około 17 m² rzutu. Uwzględniając poziomy rzut ścian, można stwierdzić, że powierzchnia piwnic liczona po obrysie wynosiła około 118 m². Obie piwnice przykryte były kolebkami⁶, przy czym wysokość ścian musiała się różnić, ponieważ rozpiętość kolebek w obu pomieszczeniach była różna – 4 m we wschodnim i 5 m w zachodnim (il. 7).

Poza kamiennymi ławami fundamentowymi reszta konstrukcji została wzniesiona z cegieł. Ponieważ kolebki w najwyższym punkcie znajdowały się mniej więcej w połowie wysokości wapiennego cokołu (z 1485), a musiały być jeszcze przysypane gruzem i ziemią, wykonano nad nimi (być może dopiero na początku XIX w.) posadzkę wyniesioną poza poziom wybrukowanego placu dawnego cmentarza. Jednocześnie wyniesienie terenu (widoczne na tzw. planie Buhsego z 1866–1869) nie odpowiadało od strony zachodniej rzeczywistemu zarysowi piwnic. Wynikało to z uformowania rynsztoku prowadzonego poza obrysem fundamentów, tak aby zminimalizować możliwość ich zalewania przez wody opadowe.

Etap 3 – przekształcenia piwnicy od XVII do 1. połowy XIX w.

Do etapu 3 należy zaliczyć przekształcenia w obrębie piwnic z XVI w., które jednak nie wpłynęły na zmianę ich przestrzeni. Prawdopodobnie w XVII w. dokonano pewnych napraw w strefie wejść. Zapewne w 2. lub 3. dekadzie XIX w. – w związku z wprowadzonym przez Napoleona i utrzymanym przez władze pruskie zakazem grzebania zmarłych w obrębie fortyfikacji miejskich – przekształcono nowożytnie piwnice w jakieś inne pomieszczenia magazynowe (?). Zrealizowano wówczas nową ceglana posadzkę skonstruowaną z cegieł podobnych do tych użytych podczas odbudowy części obiektów na Wyspie Spichrzów po pożarze w 1813 r. Zniszczenie piwnic w 1929 r. uniemożliwia stwierdzenie, w jakim okresie położono płyty nad sklepieniem piwnic, widoczne na zdjęciach z lat 20. XX w.

Etap 4 – budowa systemu ogrzewania (kotłowni i magazynu na węgiel) w 1929 r.

Już przed I wojną światową podjęto próby założenia systemu ogrzewania. Prace w tym kierunku prowadzono w latach 1912–1914. Nadzorował je konserwator prowincji

and cellar “2” – 51 m² (the ratio 2:3 confirms the cost by Gruber). The staircase, which contained elements of the previous single cellar from the beginning of the 16th century, occupied about 17 m² of the projection. Taking into account the horizontal projection of walls, the area of cellars calculated on the outline was approximately 118 m². Both cellars were covered with barrel vaults⁶, however, the height of walls had to be different because the barrel vaults' spread in both rooms was different – 4 m in the eastern and 5 m in the western one (Fig. 7).

Apart from the stone foundations, the rest of the structure was constructed of bricks. Since the barrels at the highest point were located about in the middle of the height of the lime plinth (from 1485), and still had to be covered with debris and soil, (perhaps only at the beginning of the 19th century) a floor which was built above the level of the paved square of the former cemetery was made above them. At the same time, the elevation of the area (visible on the so-called Buhse plan from 1866–1869) did not correspond to the actual outline of the cellars from the west side. This resulted from the formation of a gutter which ran outside the outline of the foundations so as to minimize the possibility of flooding them by rainwater.

Stage 3 – transformations of the cellar from the 17th century to the 1st half of the 19th century

Stage 3 includes transformations within cellars from the 16th century, which, however, did not change their space. Probably in the 17th century, some repairs were made in the zone of entrances. It is possible that in the 2nd or 3rd decades of the 19th century – due to the ban on burying the dead within the city fortifications, which was introduced by Napoleon and maintained by the Prussian authorities – the modern cellars were transformed into some other storage rooms (?). At that time a new floor was constructed of bricks similar to those used during the reconstruction of parts of objects on Spichrzów Island after a fire in 1813. Destruction of cellars in 1929 makes it impossible to determine the period in which the slabs were laid over the cellar vaults, which is presented in the pictures from the 1920s.

Stage 4 – construction of the heating system (boiler room and coal storage) in 1929.

Already before the World War I, some attempts at installing the heating system were made. The works connected with this installation were carried out in the years 1912–1914. They were supervised by conservator-restorer of the West Prussian province, Bernard Schmidt [5, p. 69]. The use of electric heating was considered at that time [16, p. 186]. However, this system had nothing to do with the later construction of the boiler room. From the preserved restoration documentation of Saint Mary's Church from the years 1928–1935 (1941), it appears that at the

⁶ Jej zarys zachował się na ścianie północnej korpusu nawowego [15].

⁶ Its outline has been preserved on the northern wall of the nave body [15].

Prusy Zachodnie Bernard Schmidt [5, s. 69]. Rozważano wówczas zastosowanie ogrzewania elektrycznego [16, s. 186]. System ten nie miał jednak nic wspólnego z późniejszą budową kotłowni. Z zachowanej dokumentacji konserwatorskiej kościoła mariackiego z lat 1928–1935 (1941) wynika bowiem, że w końcu lat 20. XX w. w związku ze złym stanem technicznym kościoła podjęto wiele prac remontowych. Jedną z pierwszych było wykonanie w miejscu istniejących dwóch piwnic (patrz: etap 2 i 3) pomieszczenia na kotłownię i skład węgla. Koszt prac wyniósł 145 000 guldenów [14, s. 388–395]. Inwestycję zrealizowano w całości w 1929 r., a rozruch kotłowni miał nastąpić rok później⁷. Należy przy tym zauważyć, że omawiana budowa kotłowni doprowadziła do zniszczenia funkcjonującego na zachód i północ od niej cmentarza. Badania archeologiczne potwierdziły, że podobna sytuacja miała miejsce w trakcie budowy dwóch piwnic na piwo w XVI w.

W miejscu piwnic z XVI w. założono większe pomieszczenie na planie trapezu. Przekuto także mury fundamentowe kościoła, tak by pod nawą boczną i pod transeptem wykonać trzy komory pieców. Aby ochronić przed zniszczeniem maksymalnie dużo pozostałości zlikwidowanych piwnic, zdecydowano się założyć posadzkę na dwóch poziomach – wyższy (2,23 m n.p.m.) powyżej posadzki ceglanej⁸, niższy (1,88 m n.p.m.) przy ścianie północnej kościoła wyznaczała korona gliniano-kamiennej części ławy fundamentowej. Poza obrysem fundamentów zlokalizowano zbiorczy kanał dymowy doprowadzony do komina.

Mur obwodowy kotłowni u podstawy liczył 38 cm grubości (1,5 cegły), natomiast od wysokości około 1,5 m zaledwie 25 cm (1 cegła). Całe pomieszczenie przykryto stropem żelbetowym opartym na sześciu kwadratowych filarach o boku 38 cm [13, s. 389]. Przy obecnym stanie badań nie udało się jednoznacznie ustalić, czy zachowana konstrukcja słupów i stropu (powielająca układ pierwotnej) powstała w 1929 r., czy też została odtworzona bezpośrednio po wojnie (ok. 1950). To drugie rozwiązanie jest dość mało prawdopodobne, ponieważ nie jest znana żadna dokumentacja tych domniemyanych prac, natomiast słupy i strop w 1929 r. wykonano od razu w technologii żelbetu.

Podsumowanie

Prace budowlane związane z instalacją ogrzewania i wzniesieniem kotłowni w 1929 r. doprowadziły do zniszczenia większości struktury wcześniejszych piwnic. Pierwsze założenie powstało jeszcze na przełomie XV i XVI w., ale jego forma poza relikiami dwóch równoległych do

end of the 1920s, due to the poor technical condition of the church, many renovation works were undertaken. One of the first was the construction of a room for the boiler room and a storage for coal in the place of the already existing two cellars (see stages 2 and 3) for boiler room and coal storage. The cost of works was 145,000 guldens [14, pp. 388–395]. The investment was totally completed in 1929 and the start-up of the boiler room was to take place a year later⁷. It should be also noticed that the discussed construction of the boiler room led to the destruction of the cemetery which functioned to the west and north of it. The archaeological research confirmed that a similar situation took place during the construction of two beer cellars in the 16th century.

In the place of the 16th-century cellars, a larger room was built on a trapeze plan. The foundation walls of the church were also disassembled, so that three chambers for stoves could be built under the aisle and under the transept. In order to protect a maximum of remains of liquidated cellars from the destruction, the floor was laid on two levels – a higher (2.23 m above sea level) above the brick floor⁸, whereas a lower level (1.88 m above sea level) at the northern wall of the church was crowned by a clay-stone part of the foundation. Outside the outline of the foundations, a collective smoke channel leading to the chimney was found.

The perimeter wall of the boiler room at the base was 38 cm thick (1.5 bricks), whereas from the height of about 1.5 m, it was only 25 cm (1 brick). The whole room was covered with a reinforced concrete ceiling supported by six square pillars with a side of 38 cm [13, p. 389]. With the current state of research, it was not possible to determine unequivocally whether the preserved structure of columns and ceiling (repeating the original layout) was built in 1929 or was reconstructed immediately after the war (in around 1950). The latter solution is quite unlikely because no documentation of these alleged works is known, whereas the pillars and ceiling were made in the reinforced concrete technology already in 1929.

Summary

The construction works, which were connected with the installation of heating and construction of the boiler room in 1929, led to the destruction of the majority of the structure of the previous cellars. The first layout was built at the turn of the 16th century, but its form, apart from the relics of two parallel brick walls, is not known. In the years 1534–1536, two rooms, which were covered with barrels and paved, were constructed. It is possible to specify

⁷ Użytkowanie kotłowni w okresie międzywojennym sprawiało problem z powodu kosztów ogrzewania szacowanych na mniej więcej 10 000 guldenów rocznie, co stanowiło istotny wydatek w porównaniu z kosztem obsługi kredytu, z którego sfinansowano prace budowlane, konserwatorskie i renowacyjne kościoła.

⁸ Chociaż w najwyższym punkcie (narożnik północno-wschodni kotłowni) posadzka znajduje się na rzędnej około 2,15 m n.p.m., co oznaczało, że wylewka betonowa w tym rejonie miała zaledwie 4 cm grubości. W pozostałych partiach wylewka była niezbrojoną płytą o grubości 8 cm.

⁷ The use of the boiler rooms in the interwar period resulted in problems due to heating costs estimated at circa 10,000 guldens per year, which constituted a considerable expense when compared to the cost of the loan which financed the construction, conservation and renovation works of the church.

⁸ Although at the highest point (north-eastern corner of the boiler room), the floor is on the ordinate of about 2.15 m above sea level, which meant that the concrete in this area was only 4 cm thick, in other parts, the concrete was a non-reinforced slab whose thickness was 8 cm.

siebie ceglanych murów nie jest znana. W latach 1534–1536 zbudowano dwa pomieszczenia kryte kolebami i wyłożone brukiem. Ich kształt i układ funkcjonalny jest możliwy do określenia na podstawie badań archeologicznych, architektonicznych i analizy zachowanych źródeł. Szerokość kamiennych ław (1,2 m) tych piwnic może świadczyć, że planowano założenie nad nimi pomieszczenia (kaplicy?). Przy obecnym stanie badań należy jednak wykluczyć, by ta możliwość została zrealizowana. W XVII i XVIII w. dokonano niewielkich przekształceń w rejonie wejścia do nich, a na początku XIX w. w opisanych piwnicach wykonano nową posadzkę, co wiązało się zapewne ze zmianą ich funkcji. W świetle badań nie wiadomo, kiedy dokładnie fragment placu kościelnego nad piwnicami wyłożono płytami kamiennymi (olandami?). Można podejrzewać, że miało to miejsce właśnie w XVII–XVIII w.

Historia przekształceń piwnic przy kościele mariackim pozwala dostrzec problem identyfikacji warsztatu prowadzącego budowę fary Głównego Miasta. Proces wznoszenia świątyni trwał – jak się powszechnie przyjmuje – 159 lat, jednak uznawane za zwieńczenie prac budowlanych założenie sklepień przez Heinricha Hetzla (1502) nie zakończyło wcale zagospodarowywania działki kościelnej. W kolejnych latach wznoszono m.in. nową plebanię (ukończoną ok. 1518 r.) [17, s. 373]. Prawdziwą zmianę w charakterze prowadzonych inwestycji przyniosła dopiero reformacja. Wydaje się bowiem, że budowę w latach 1534–1536 dwóch piwnic na piwo wiązać można z coraz większą w Gdańsku presją luteran⁹, którzy zmuszali kościół katolicki do szukania nowych źródeł dochodów.

their shape and functional arrangement on the basis of archaeological and architectural research and the analysis of preserved sources. The width of the stone foundations (1.2 m) of these cellars may indicate that a certain room was planned to be built above them (a chapel?). At the current state of research, however, we must rule out the implementation of this possibility. In the 17th and 18th centuries, small transformations were made in the area of entrance to them and at the beginning of the 19th century, a new floor was made in the cellars described above, which was probably connected with a change in their function. In the light of the research, it is not known when exactly the fragment of the church square above the cellars was paved with stone slabs (olandas?). It can be assumed that this took place in the 17th and 18th centuries.

The history of transformations of cellars by Saint Mary's Church makes it possible to see the problem of the identification of the company constructing the parish church in the Main City. The process of constructing the church took – as it is generally agreed – 159 years, however, the construction of vaults by Heinrich Hetzl (1502), which is regarded as the end of the construction works, did not mean the completion of the development of the church plot of land. In the next years, among other things, a new parsonage was constructed (completed in around 1518) [17, p. 373]. A real change in the nature of the investments carried out was brought by the Reformation. It seems that the construction of two beer cellars in the years 1534–1536 can be connected with the pressure from the Lutherans⁹ who forced the Catholic Church to seek new sources of income.

Translated by
Bogusław Setkiewicz

⁹ Wprawdzie po pierwszych wystąpieniach z 1525 r. władza katolików nad farą została przywrócona, jednak dochody systematycznie spadały. Problem zdobywania pieniędzy i sytuację katolików w Gdańsku omówił szeroko Sławomir Kościelak [18].

⁹ In fact, after the first manifestations from 1525, the Catholics' power over the parish church was restored, however the incomes systematically decreased. Sławomir Kościelak discussed widely the problem of obtaining money and the situation of Catholics in Gdańsk [18].

Bibliografia/References

- [1] Pilecka E., *Kościół Najświętszej Marii Panny w Gdańsku (stan badań)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkozawstwo i Konserwatorstwo” 1989, 13, z. 176, 47–79.
- [2] Pilecka E., *Czernastowieczna Bazylika Najświętszej Marii Panny w Gdańsku. Przyczynek do badań genezy formy artystycznej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkozawstwo i Konserwatorstwo” 1991, 17, z. 226, 197–214.
- [3] Pilecka E., *Kościół parafialny pw. Panny Marii*, [w:] T. Mroczko, M. Arszczyński (red.), *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2: *Katalog zabytków*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, 73–75.
- [4] Pilecka E., *Kościół mariacki w Gdańsku – dzieje architektoniczne*, [w:] J. Friedrich (red.), *Kościół Mariacki w Gdańsku. Architektura*, Fundacja Karrenwall, Gdańsk 2017, 9–39.
- [5] Gruber K., Keyser E., *Die Marienkirche in Danzig*, Deutscher Kunstverlag, Berlin 1929.
- [6] Klooppel O., *Die Marienkirche in Danzig und das Hüttengeheimnis vom Gerechten Steinmetzengrund*, Verlag Kafemann, Danzig 1935.
- [7] Klooppel O., *Das Stadtbild von Danzig in den drei Jahrhunderten seiner großen Geschichte*, Verlag Kafemann, Danzig 1937.
- [8] Drost W., *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschätze*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1961.
- [9] Bötticher E., *Historisch Kirchen Register der grossen Pfarckirchen in der Rechten Stad Dantzig S. Marien oder von Walters Unser Lieben Frawen genant, auß allen derselben Kirchen Büchern und Anders Chroniken und alten Schriften zusamen getragen*, [w:] Ch. Herrmann, E. Kizik (Bearb.), *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register“ von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung*, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2013, 341–714.
- [10] Maciakowska Z., *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV wieku*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Gdańsk 2011.
- [11] Kizik E., *Historisches Kirchen Register – opis autografu oraz jego źródeł*, [w:] Ch. Herrmann, E. Kizik (Bearb.), *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register“ von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung*, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2013, 287–312.
- [12] Keyser E., *Aus der Geschichte der Marienkirche*, „Ostdeutsche Monatschrift. Blätter des Deutschen Heimatbundes Danzig und

- der Deutschen Gesellschaften für Kunst und Wissenschaft in Polen” 1927, Jh. 8, Nr. 5, 345–353.
- [13] *Kościół Mariacki w Gdańsku. Architektura*, J. Friedrich (red.), Fundacja Karrenwall, Gdańsk 2017.
- [14] Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 997/1080.
- [15] Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 997/1090.
- [16] Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 997/1073.
- [17] Keyser E., *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1972.
- [18] Kościelak S., *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2012.

Streszczenie

Kościół Wniebowzięcia NMP w Gdańsku, jedna z największych ceglanych świątyń gotyckich na świecie, pozbawiony jest kaplic zewnętrznych – z wyjątkiem Izby Rajców. Jego forma nie jest jednak wynikiem realizacji jednego projektu, a kilku zmieniających się koncepcji. Odkrycie relikwii XVI-wiecznych piwnic, zlokalizowanych w narożniku transeptu i nawy północnej korpusu nawowego daje pogląd o procesie zabudowywania przestrzeni wokół świątyni, który został przerwany przez reformację.

Artykuł podsumowuje dotychczasowe etapy badań architektonicznych i archeologicznych, które były prowadzone w związku z trwającymi od 2016 r. pracami konserwatorskimi. Ich częścią jest także adaptacja dawnej nieużywanej kotłowni z 1929 r. na salę multimedialną. To właśnie w jej murach odkryto starsze konstrukcje, swoimi początkami sięgające końca średniowiecza. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników prowadzonych badań oraz omówienie kontekstu historycznego i funkcjonalnego odnalezionych relikwii piwnic kościoła Wniebowzięcia NMP w Gdańsku.

Słowa kluczowe: kościół mariacki, Gdańsk, piwnica, gotyk, system ogrzewania, adaptacja

Abstract

Saint Mary's church in Gdańsk, one of the largest brick Gothic temples in the World, has got no external chapels – except the House of Councils. Its architectural form, however, is not the result of implementation of one project, but realization of a few transforming concepts. The discovery of the relicts of the 16th-century cellars, located in the corner of the transept and the northern aisle, gives an idea of the process of building the space around the temple, which was interrupted by the Reformation.

The paper summarizes the architectural and archaeological researches, which have been conducted since 2016 in connection to the conservational works. Their part is also the adaptation of the former unused boiler cellar from 1929 on the multimedia room. There was the space, where one discovered the relicts of the older constructions from the end of the Middle Ages. The aim of this article is to present the results of conducted research and to discuss the historical and functional context of the found relicts of cellars.

Key words: Saint Mary's church, Gdańsk, cellar, Gothic, heating system, adaptation